

УДК 811.161.2'373.21+82-3

Д.Ю. Боклах

ДЕФІНІЦІЇ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КАТЕГОРІЙ ТОПОСУ, ХРОНОТОПУ, ЛОКУСІВ МІСТА ТА ЇХ ПРЕДМЕТНА РЕАЛІЗАЦІЯ У МІСЬКОМУ ТЕКСТІ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

Місто – це середовище проживання людей і особливий спосіб життя, який відрізняється від рустикального динамізмом, цивілізаційним поступом. Структурними елементами міського середовища є не окрема територія, простір і людина, а їхня синкретична єдність у системі топосу міста.

Місто як широке тло простору діяльності людини є предметом зацікавлень філософів (Ф. Бродель, Х. Ортега-і-Гассет, О. Шпенглер), соціологів (М. Вебер, Г. Зіммель, Р. Парк), психологів (З. Фройд, К. Юнг), культурологів і мистецтвознавців (М. Анциферов, В. Глазичев, І. Гревс, Д. Замятін), урбанологів (К. Лінч, Л. Мамфорд), публіцистів та есеїстів (П. Вайль, Т. Возняк), літературознавців (В. Агеева, І. Вихор, Д. Лихачов, Ю. Лотман, С. Павличко, В. Топоров, В. Фоменко, О. Харлан) тощо.

Топос – це географічна визначеність території простору міста, що досягається за рахунок присутності не топоніміки міста, а рецептивного бачення людиною міського ландшафту. Місто як художній простір – це не пусте вмістилище героїв і сюжетних епізодів, оскільки «співвіднесення його з дійовими особами та загальною моделлю світу, створюваною художнім текстом, переконує в тому, що мова художнього простору – не пустотіла посуда, а один із компонентів спільної мови, якою говорить художній твір» [25, с. 259]. Топос як часово-просторова сингулярність – не моноконструкт, а має менші локальні характеристики, що складають його семантичне ядро. О. Шпенглер з цього приводу стверджує, що місто – це своєрідний «<...> світ в справжньому сенсі слова: воно має значення людського осередку мешкання лише як ціле. Будинки – це лише атоми, що його утворюють» [43, с. 103]. Важливого значення набуває архітектоніка

і ландшафт міста, розбудова, структурна організація, бо вони є репрезентантами його топосу [40]. Подібно витвору архітектури, місто являє собою конструкцію у просторі, але гігантського масштабу, щось таке, що можна сприйняти протягом тривалого часу [23, с. 15]. Ця конструкція містить у собі багато локальних просторових складників (локусів), у яких і відтворюється дія у часі.

Для розуміння специфіки виділення топосу та локусів міста у творах варто звернутись до понять «художній простір» та «міський текст». Проблема дослідження простору художнього твору, його ознак та складників розробляли М. Бахтін, В. Будний, А. Булгакова, М. Ільницький, Н. Копистянська, Д. Лихачов, С. Скварчинська, П. Флоренський та ін. Розгляду міського часопростору присвячені розвідки О. Богданової, Л. Пилипюк, Н. Тодчук, Л. Цибенко та ін. Специфіку взаємовідношень структур простору міста з'ясовували Ю. Лотман, В. Прокоф'єва, Т. Субботіна та ін. Проблема дослідження міського тексту, дискурсивної взаємодії простору і тексту висвітлювалась у працях Н. Копистянської, Ю. Лотмана, В. Топорова та ін.

Терміни топос і локус семантично схожі, бо вони фактично позначають категорію «містя» у художньому творі та пов'язані з хронотопом, тому й зумовлюють різноманітні понятійні тлумачення і методологічне використання. В. Козмін топосом називає об'єкт рустикального світу (село), а локусами іменує детальні просторові образи цього світу (садиба, млин) [19]. Дослідники Ю. Безхутрий, І. Вихор, М. Калиняк, І. Козлик, І. Набитович, Л. Пилипюк, І. Ткаченко, В. Фоменко, Д. Чик, Ф. Штейнбук та ін. диференціюють топос і локус у розумінні логічних відношень цілого і частини (топос міста, локус вулиці, театру, приміщення) [див., наприклад: 16; 34; 44]. М. Ловчинський, А. Михайлова використовують поняття топос в широкому значенні, окремо не виділяючи локальні структури міста як компоненти географічного простору (топоси міста, топос будинку, церкви, ратуші) [24; 30]. У літературознавстві існує також думка про те, що один і той самий просторовий образ може називатися і топосом, і локусом залежно від усвідомлення його як національного символу з актуалізацією його репрезентації оцінних смислів чи

реального опису з превалюючими в тексті денотативно-референційними відсиланнями (С. Ігнат'єва, В. Прокоф'єва, Т. Субботіна та ін.) [14, с. 180–181; 36, с. 88; 37, с. 112]. Однак така антиномія у визначенні взаємовідношень понять топос і локус як просторових категорій є неможливою теоретико-методологічною засадою, оскільки простір міста будується за принципом уявного / реального географічного простору із чіткою топографією місцевостей, тому й постає необхідна потреба у логічному розмежуванні термінів.

Отже, виокремлення та інтерпретація топосу міста, його складників вимагає передусім сталої ієрархії термінів і понять. Враховуючи сконстатовану дилему розмежування дефініцій понять топосу і локусу у літературознавстві, недостатньо дослідженою залишається проблема критеріїв чіткого розрізнення топосу і локусів як компонентів географічного простору міста. Малодослідженою залишається також проблема взаємовідношень топосу, хронотопу, локусів міста, їхньої реалізації у міському тексті твору.

Метою статті є докладне визначення дефініцій понять топосу і локусів міста, а також виокремлення загальних критеріїв їх розмежування та взаємозв'язку з хронотопом на рівні предметної реалізації у міському тексті задля з'ясування структурно-семантичних особливостей функціонування топосу, хронотопу, локусів міста у художніх творах.

Топос міста – це семіотичний конструкт, що постає у тексті у вигляді художнього образу з просторовими означеннями ландшафту, архітектоники і топографії міста. Топос міста презентується «<...> як місце з'єднання, що, з одного боку, виокремлює річ, а з іншого – влітає її в систему загального розташування предметів і явищ» [3, с. 85]. Топос сприймається як широке «тло дій» героїв художнього твору. На концептуальному рівні топос проявляє свій зв'язок із семіотичною сферою, а тому функціонує як універсалія, своєрідний архетип і розглядається в контексті загальнокультурних типологічних моделей [9]. Як слушно зазначає О. Богданова, вагомими в розпізнанні структури міста є також орієнтири, окремі елементи, виокремлені із загального змісту, що розкривають темпоральні особливості

соціального життя міста й допомагають відтворити його топографію [6, с. 32]. Такими орієнтирами топосу міста, на наш погляд, можуть виступати локуси. Н. Кадирова зазначає, що місто як концепт в повсякденній свідомості людини – це топос, який виступає як організований географічний або фізичний простір (будівлі, вулиці, площі, пам'ятники та ін.) [15, с. 77]. Структура топосу в такому випадку відрізняється системністю і взаємозв'язком всіх елементів, наділених особливими властивостями, що підпорядковуються своїм законам залежно від світогляду епохи, авторської позиції [8, с. 33], але, головним чином, із відтворенням ландшафту місцевості.

Генеза терміна «локус» бере свій початок із природничих наук. Зокрема, у біології локусом називають ділянку хромосоми, у якій локалізовано ген. У методології психології середини ХХ ст. термін модифікується у «локус контролю», що означає схильність людини приписувати відповідальність за результати дій зовнішнім обставинам (Дж. Роттер). Себто термін локус запозичено у літературознавство з природничих наук, а тому, на думку В. Прокоф'євої, локус «<...> входить у філологію вже з деяким усталеним понятійним ядром: етимологічно (від лат. *locus*) означає «місце», «ділянку» <...>» [36, с. 88] (тут і далі переклад наш. – Д. Б.). «Словник іншомовних слів» за редакцією С. Єрмоленко подає таке визначення: локус – це «<...> місцезнаходження чого-небудь» [5, с. 345]. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» натрапляємо на таке тлумачення: локус – «<...> певна обмежена територія <...>»; локальний – такий, який не виходить за певні межі, місцевий (власний певній місцевості, певному середовищу) [11, с. 626]. Отже, локус – це певний обмежений простір, характерний для певного середовища, дія у якому має обмеження місцем.

Поняття «локус» почав вживати С. Неклюдов у значенні елемента структури художнього простору, із яким певною мірою «співвідноситься» герой твору. Натомість «локус» як категорію простору у літературознавстві докладно починає розробляти Ю. Лотман, запозичивши латинський термін *locus* у С. Неклюдова. Ю. Лотман, аналізуючи просторовий континуум прози М. Гоголя, наголошує на тісному

зв'язку героя із певним локальним місцем і наводить переконливий аргумент, посилаючись на висловлювання С. Неклюдова: «<...> в билині простежується тверда приуроченість до певного місця певних ситуацій і подій. Відносно героя ці «місця» є функціональними полями, потрапляння в які рівнозначно входженню в конфліктну ситуацію, властиву цьому locus'у» [26, с. 415; 32, с. 42] (переклад здійснено мною – Д.Б.). Отже, С. Неклюдов уводить термін локус у поняттєвий апарат філології для позначення певної «прив'язаності» героя твору функціональному полю його дії (певному «місці» у часі). Ю. Лотман стверджує, що художній простір стає формальною системою для побудови різних моделей характеристики персонажів крізь «місце» (локус), тому простір виступає як локально-етична метафора, поділяючи персонажів на «<...> героїв (тут і далі курсив наш. – Д. Б.) свого місця (свого кола), героїв просторової та етичної нерухомості, які якщо і переміщуються відповідно до вимог сюжету, то несуть разом із собою і властивий їм locus» [26, с. 417]. Себто дослідник використовує термін «локус» у значенні певного місця, у якому «знаходиться» або за яким «закріплений» герой у творі, що несе відповідну семантику цього місця. Відтак сюжет будь-якого художнього твору може бути представлений як траєкторія просторових переміщень героя, скажімо, у локусах міста. Ми поділяємо думку Ю. Лотмана і С. Неклюдова про те, що локус – це просторовий елемент, місце, до якого «належить» герой (ліричний суб'єкт), адже дія у творі відбувається не у порожньому місці і просторі. Локус міста – це соціокультурно значущий простір, що має визначені межі, тому і закономірним видається взаємозв'язок локусів міста із семантичним ядром топосу.

Досліджуючи текст художнього твору, Ю. Лотман в рамках поняття опозиції «зімкнена – розімкнена» структура [29, с. 220] розкриває тезу про внутрішній (або замкнений, закритий) і зовнішній (або розімкнений, відкритий) простір, що особливо чітко виявляється у структурі житла людини та середовищі її мешкання [27, с. 507], оскільки сюжет твору «<...> зазвичай розвивається в межах певного локального континууму <...> з локальною віднесеністю епізодів

до реального простору (наприклад, географічного)» [26, с. 413]. На думку Ю. Лотмана, замкненість структури простору полягає в тому, що дія відбувається в конкретному місці й не виходить за його межі, а у тексті така закономірність виявляється у вигляді різних образів: дім, місто, країна. Ці образи, за його словами, наділені такими характерними ознаками, як «рідний», «теплий», «безпечний». Замкнена структура простору протистоїть розімкненій. Відкритий (розімкнений, зовнішній) простір – всеосяжний, необмежений, його Ю. Лотман наділяє такими ознаками: «чужий», «ворожий», «холодний» [29, с.220]. Фундаментальним поняттям визначення відкритого і закритого простору, на думку Ю. Лотмана, є поняття межі [Там само]. Розвиваючи тезу про опозиції просторових структур, Ю. Лотман стверджує, що місто як закритий культурний простір протистоїть простору, що знаходиться поза ним – чужому, відкритому, некультурному (лісові, степу, селу, природі), однак «<...> місто – окультурена частина універсуму. <...> у своїй внутрішній структурі воно копіює весь універсум, маючи <...> «свій» і <...> «чужий» простір» [26, с. 142]. Ю. Лотман, аналізуючи просторову символіку поезій О. Пушкіна, визначає будинок як «<...> рідний і разом з тим закритий, захищений простір, простір приватного життя, в якому здійснюється ідеал незалежності <...>» [27, с. 236] ліричного героя. Відтак закритий простір – місце дії простих людей, привабливих буденністю і людяністю [26, с. 442], що дає змогу визначити це «місце» як певний локус міста, який «<...> завжди несе на собі відбиток свого господаря, тобто антропоцентрично направлений і виконує характеротворчу функцію <...>» [21, с. 125] по відношенню до героя. Натомість «<...> відкритий простір ніби втягується в художній текст, що перетворює незавершеність в елемент вираження сенсу <...>» [28, с. 361], з якого і вибудовується топос міста, що, «<...> виступаючи контрастним або гармонійним фоном почуттів і переживань персонажа, бере участь у створенні антропоцентричності твору» [21, с. 125], в якому «<...> помітно переважають пейзажні орієнтири <...>» зображення [Там само]. Пейзажні орієнтири варто розуміти як семантику ландшафту, архітектоніки та географії зображуваної місцевості, що

складають структуру міського топосу, здійснюючи психологічний вплив на героїв.

Ф. Штейнбук, характеризуючи специфіку вживання і розмежування термінів топос і локус, звертає увагу на те, що топос застосовується для позначення «мови просторових відношень», які проходять крізь художній текст (топос смерті, буттєвий топос, топос небуття, топос соціально-історичного часу, топос статуй, що оживають та ін.), себто дослідник називає топосами «місця» розгортання перш за все «<...> узагальнено-абстрактних сенсів. Натомість локус позначає кореляцію лише з конкретними просторовими образами, які, вочевидь, більше пов'язані з дійсністю» [44, с. 289]. Отже, на думку Ф. Штейнбука, топос – це поліпросторове поняття, що генерує у собі характеристики абстрактного світу, тоді як локус генерує просторові складові, що мають атрибутивну констатацію у зображуваній дійсності.

Локус і топос, на думку А. Булгакової, перебувають в логічних відношеннях частини і цілого, тому, аналізуючи той чи той топос, ми неодмінно вичленуємо всі вхідні в нього локуси як значущі одиниці [8, с. 55–56]. Натомість П. Гольдін зазначає, що «локус – це такий простір, який суб'єкт (персонаж) може особисто відчутти або представити, «фізично» відчутти. Локус – те місце, де відбуваються локальні події, розгортається «місцеве» життя» [13, с. 67]. Крім того, П. Гольдін в системі топосу міста окремо виділяє «локус малої вулиці» як особливу структурну основу міста. «Радіус локусу малої вулиці для багатьох городян збігається з місцем, відомим «як свої п'ять пальців», отже, для різних людей відчуття локусу різне» [Там само, с. 67-68]. Локус міста – це певний його матеріально виражений атрибут, який у свідомості городян несе особливу психологічну домінанту «місця», яке можна сприйняти не тільки візуально, а й крізь душу. Але для кожної людини «відчуття» таких «місць» різне, бо кожна місцевість пов'язана зі спогадами про різні події, що відбувалися або відбуваються тут. Досліджуючи структуру міста, за твердженням М. Карповця, також особливо важливо зважати на локус передмістя, центру та периферії міста, де актуалізуються різні культурні практики і коди [17, с. 80, 88].

Виступаючи невід'ємним атрибутом реального географічного простору, локус міста відіграє ключову роль у розгляді культури та життя міста як соціального організму. Локус відображає не простір загалом, а конкретне місце в просторовому континуумі дії. У літературознавстві існують назви-модифікації локусу, які дублюють його значення як обмеженого простору у складі необмеженого. Наприклад, А. Булгакова називає тотожними до локусу поняття мікротопос і субтопос [8, с. 32], однак у науковому інструментарії більшою мірою послуговуються терміном «локус» [див., наприклад: 7; 13; 14; 16; 17; 22; 36; 37]. В. Океанський визначає поняття «локус» як «<...> місце-наймення тотальності. Місце-наймення необхідно тут розуміти як унікальний і локалізований у космологічному відношенні топос, поза яким тотальність таким способом ніде і ніколи не відбудеться» [33, с. 179]. А. Прокоф'єва і В. Прокоф'єва стверджують, що локусом можна називати і будь-який «<...> уведений в художній текст автором навмисно чи підсвідомо простір, що має межі, тобто такий, що знаходиться між точкою і нескінченністю» [35, с. 30]. Поняття «локус» використовується, як правило, до закритих фрагментів простору [36, с. 89]. Отже, локус – це обмежений простір, де може розгортатися доля людини, себто локус по відношенню до топосу – це обмежений простір функціональними полями у складі необмеженого простору.

Просторові структури географічного світу в сукупності територіальних і антропоцентричних значень складають лінійну структуру топосу, тому можуть бути названі локусами. Себто локус знаходиться у відношенні чіткого підпорядкування топосу: якщо топос – це значна за осяжністю одиниця простору, то локуси постають як елементи, що відображають конкретні «місця дії» в просторовому континуумі топосу. Якщо топосом називають «відкриті» просторові образи (світ, місто, село, степ, море та ін.), то локусом – «закриті» (будинок, сад, вулиця та ін.) (І. Козлик, В. Козмін, І. Ткаченко тощо).

За аналогією до трактування художнього простору Ю. Лотманом та за «літературною традицією», що вже стихійно склалася в методології літературознавства (Ю. Безхутрий, О. Боронь, А. Булгакова,

І. Вихор, М. Калиняк, І. Козлик, І. Лисенко, І. Ткаченко, Н. Тодчук, В. Фоменко та ін.), цілком слушною видається нам підстава визначення поняття «локус міста» як внутрішнього (закритого) простору у складі зовнішнього, а «топос міста» як зовнішнього (відкритого) простору, необмеженого функціональними полями. Таким чином, варто виокремити топос як відкритий простір, що репрезентований ландшафтом та архітектонікою із зображенням певного структурного цивілізаційного (рустикального) об'єкту універсуму людського буття (міста, села), а локус (міста, села) окреслити як закритий простір із репрезентацією конкретного житла, інтер'єру, певного «місця» (парк, кав'ярня, театр, вулиця, собор, будинок та ін.) у складі семантичного ядра топосу.

Окреслене розуміння топосу і локусу закономірно актуалізує його зв'язок із хронотопом, оскільки події у творі відбуваються не у «порожньому» просторі дії, а у певному локальному середовищі (просторовий контунуум, де відбуваються події в кількох місцях одночасно – «топос», конкретне місце дії – «локус»). Як ми з'ясували вище, топос – це загальне місце, що виступає широким тлом розгортання смислів, тому слушною є думка М. Бахтіна про те, що «<...> будь-яке входження у сферу смислів здійснюється тільки через ворота хронотопів» [4, с. 406]. «В літературі хронотоп, – як зауважує В. Лук'янець, – це словесне зображення не тільки місця, на фоні якого розгортається етичний сюжет або лірична ситуація, а й самого духу цього місця, притаманної йому особливої атмосфери» [41, с. 702]. Термін «хронотоп», уведений М. Бахтіним, означає взаємозв'язок часових і просторових відношень, художньо освоєних у літературі, які репрезентує письменник, відтворюючи місця дії героїв. М. Бахтін зацентровує: «Хронотоп дає істотний ґрунт для показу зображених подій. І це досягається завдяки особливому згущенню і конкретизації прикмет часу – часу людського життя, історичного часу – на певних ділянках простору» [4, с. 399]. Крім того, простір і час, за твердженням З. Фрейда, є необхідними формами психічних актів [42, с. 345–346], крізь які проходить рецепція міста як просторового конструкту у свідомості людини та цілісного топосу.

М. Бахтін розуміє хронотоп «<...> як формально-змістовну категорію літератури <...>. У літературно-художньому хронотопі має місце злиття просторових і часових прикмет в осмисленому і конкретному цілому. Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо-зримим; простір же інтенсифікується, втягується у рух часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються у просторі, і простір осмислюється і вимірюється часом» [4, с. 235]. Отже, М. Бахтін досліджував хронотоп у тісному зв'язку часу і простору, тому за допомогою такого «діалогізму» можна простежити сюжетне розгортання міського топосу. Проте топос як окремість – це дійсність, якої набуває місто як географічний простір, локалізований у певних часово-просторових рамках. З огляду на це, топос та локуси варто розглядати у тісному співвідношенні з хронотопом. Оскільки поняття «хронотоп» поєднує у собі категорії «часу» і «місця», тому це дозволяє інтерпретувати топос і локуси, враховуючи специфіку єдності відображених у них часово-просторових відношень. Хронотоп у творі міської (урбаністичної) літератури – це частина топосу міста, тому хронотоп визначає єдність локальних часопросторових зображень у художній дійсності, а відтак і у певному континуумі місцевості відтворюваного топосу міста, адже «місцевість – це слід події, що її сформував» [Там само, с. 339].

М. Бахтін стверджує, що фактично хронотоп, як і топос, у будь-якому творі має свої членовані структури. Натрапляємо на розуміння локусу М. Бахтіним у аналізі особливостей відтворення образу людини у межах обмеженого часопростору: «Образ людини починає зрушуватися в замкнуті приватні простори, майже інтимно-кімнатні, де він втрачає свою монументальну пластичність і всецілу публічну зовнішність» [Там само, с. 294]. Локус – це мікроелемент певного хронотопу міста у художньому творі, тоді як географічний топос міста прив'язує цей хронотоп у тло загального просторового континууму та активно впливає на суть відтворюваного. М. Бахтін, досліджуючи просторову семантику творів Ф. Стендаля й О. де Бальзака, наголошує на певній «локальності» розгортання подій у романах авторів, які учений визначає у широкому сенсі як «<...> місце

перетину просторових і часових рядів роману. З погляду сюжету та композиції тут відбуваються зустрічі <...>, створюються зав'язки інтриг, відбуваються часто і розв'язки, тут, нарешті, що особливо важливо, відбуваються діалоги <...>» [Там само, с. 395]. Свого роду «локусами подій» у творах французьких письменників М. Бахтін називає вітальні, салони, де відбуваються зустрічі героїв. Особливістю хронотопу твору є органічне злиття повсякденних і різних незлічених предметів, деталей побуту в один локальний часопросторовий континуум у складі топосу. Сприйняття загального простору подано в різних планах: замкнений простір (будинок, кімната) і відкритий простір (місто, населений пункт). Художній простір (скажімо міста) у літературному творі – це континуум, у якому розміщуються персонажі і відбувається певна дія у часі [25, с. 258], що дає змогу окреслювати загальне тло хронотопів та локусів міста як частин топосу.

Для розгляду топосу міста як просторового об'єкту у прозі та поезії важливе виокремлення його дискурсивної реалізації у художньому творі – міському тексті. Просторові категорії в культурі можуть сприйматися як своєрідна «мова моделювання», за допомогою якої виражаються найрізноманітніші смисли тексту [8, с. 39–40]. Проблема взаємодії топосу, хронотопу і локусу міста, таким чином, пов'язана зі зв'язком простору й тексту у художньому творі. На думку Н. Копистянської, текст є незмінним, доки не потрапить до уваги реципієнта, з появою якого текст «<...> набуває мінливості, багатovidності і в часі, і в просторі» [20, с. 266], а тому топос, хронотоп і локуси мають «прочитуватися» у міському тексті крізь імпліцитного реципієнта, що виступає «співтворцем» художнього простору міста. В. Топоров стверджує, що слово і текст у творі просторово «відкриті, вільні», а тому принципово можуть бути образом самого простору [39, с. 241]. Текст, на думку В. Топорова, сам собою вже є простором. Відтак він має ознаки просторовості та розміщений у реальному просторі людської культури, тобто він може бути зрозумілий як певне повідомлення. Іншими словами, текст входить поряд із іншими фактами буття у множинність і розуміється як простір (S), і простір на часі з іншими видами тексту утворює множинність, що розуміється

як текст (Т) [Там само, с. 227]. Ю. Лотман зазначає, що текст у часовому плані «<...> сприймається як свого роду стоп-кадр, штучно зупинений момент між минулим і майбутнім» [27, с. 22], який пронизаний смислами. Минуле у тексті подається у двох вимірах: внутрішньому (безпосередня пам'ять тексту, втілена в його структурі зі своїм внутрішнім синхронізмом) і зовнішньому (співвідношення із позатекстовою пам'яттю) [Там само]. Внутрішній і зовнішній вимір минулого текстової стратегії актуалізує стійкий зв'язок із герменевтикою та прагматикою тлумачення семіосфери тексту, отже, впливає на специфіку відтворення простору міста. Текст і простір виражають взаємозв'язок знаку з подією і місцем у часі, окреслюючи багатоаспектність функціонування локусів, хронотопів у топосі міста.

Семіотична методологія розглядає міський текст «<...> як сукупність творів, у яких тема міста набуває образної деталізації і виявляє себе у визначальних для формування міського топосу семантичних ознаках <...>» [16, с. 69]. Важливим складником конкретизації міського тексту є топоніми. Назви будівель, вулиць, парків, установ та ін. специфічно формують просторову локалізацію міського простору, а отже, топос і локуси міста постають як динамічна конструкція в часі, яку в тексті твору визначаємо за допомогою інтерпретації міського тексту. На думку М. Анциферова, місто стає єдиним механізмом, що складається з кодів, символів, які містять інформацію про минуле, сьогодення й майбутнє культури й можуть бути розтлумачені вченими як текст культури [1, с. 46; 2, с. 9]. Ю. Лотман зауважує, що «місто, як складний семіотичний механізм <...> є котлом текстів і кодів, різносторонніх і гетерогенних, таких, що підпорядковуються різним мовам та різним рівням» [27, с. 325]. Ю. Лотман у поняття «міський текст» вкладає тексти культури, які виявляють свою семіотичну природу. М. Бютор розуміє «міський текст» як сприйняття людиною в місті назв вулиць, установ, сторонніх бесід людей, надписів та ін. [10, с. 157]. К. Лінч звертає увагу на «читабельність» міського ландшафту, вкладаючи в це поняття легкість, з якою частини міста у свідомості реципієнта утворюють одну площину: «Читабельним містом ми назвемо таке, в якому райони, орієнтири або шляхи легко

визначаються і групуються в цілісну картину» [23, с. 16]. В. Топоров убаचाє в понятті «міський текст» специфічну мову міста, що «говорить» вулицями, будівлями, садами, людьми, історією, міфами, а тому «текст міста» – це «<...> гетерогенний текст, якому приписуємо деякий загальний сенс і на підставі якого може бути реконструйована певна система знаків, що реалізована в тексті» [38, с. 274–275]. Узагальнюючи погляди на поняття міського тексту, визначаємо його як сукупність предметно-атрибутивних, соціально-історичних, особистісно-психологічних, міфопоетичних топонімів, атрибутів, знаків міста, що у творі набувають особливої семантики, реалізуючи гносеологічну, культурологічну функції міського ландшафту та архітектоники.

Топонімія і топографія міста є важливою складовою його образу в тексті й відіграє важливу роль у розумінні того чи іншого «міського тексту» [6, с. 28], тому особливістю виокремлення топосу, хронотопу і локусів міста є докладна інтерпретація міського тексту. І. Вихор стверджує, що в межах виокремлення міського тексту можливим є аналіз поетичного топосу міста як просторової характеристики [12]. В. Назарець аналізує поетичний топос міста крізь призму маркерів міського тексту, які постають семантичними увиразниками простору міста (Б. Брехт «О городах», «Мне часто снится ночами...» та ін.) [31]. Конкретний простір має вияв у вказівці топографічних параметрів зображуваного світу. Це може бути географічний простір, територіальний, речовинний, який не тільки «прив'язує» зображені події до певного місця [18, с. 180], а презентує зв'язок часу, історії в одному місці, окрім того, не обмежуючись територіальним аспектом, презентує взаємодію героїв. О. Боронь крізь текстову стратегію дослідження інфернального простору Петербурга у поемі Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...») з'ясовує особливості розташування, проблематику образу міста. Вулиці Петербурга, пройняті семантикою «штучності», відтворюють одноманітний простір [7, с. 95–99]. В. Левицький аналізує «київський текст» поезій і прози Т. Шевченка в аспекті розкриття художньої версії простору міста, виділяючи локальні елементи у значенні структур семіозису міста.

Дослідник розкриває міський текст Києва крізь етичну та естетичну семантику локусів (локуси соборів, вулиць та ін.). Сутнісними особливостями розгляду образу міста є тлумачення сакральної географії місцевостей разом з інтертекстуальними параметрами київського тексту [22]. На думку Л. Пилипюк, стійким концептом міського тексту є міські топоси, «<...> які являють собою топоси простору як середовища проживання людини і пов'язані з побудовою образу міста як певного макрокосму, що обумовлює характер людського буття» [34, с. 365]. Топоси, які знаходять текстовий вияв, продукують цілу сферу смислів і кодуються у локусах, що є семантично меншими просторовими зображеннями міста, а тому в художньому творі, як стверджує Ю. Лотман, «<...> за зображенням речей і предметів, в оточенні яких діють персонажі, виникає система просторових відношень, структура топосу. При цьому, стаючи принципом організації та розташування персонажів у художньому континуумі, структура топосу виступає в якості мови для вираження і непросторових відношень тексту» [29, с. 222], які розкривають характер героя (ліричного суб'єкта), проблематику та поетику твору загалом.

Отже, топос міста у творі – це структурований простір значущих об'єктів природно-архітектурного середовища, який можна досягнути тільки протягом певного художнього часу. Важливим у розпізнаванні топосу міста є локуси як частини універсуму буття героїв у міському середовищі. Структура топосу міста пов'язана з локусами подій, відображенням значущих предметних явищ міста. Сюжет художнього твору, що має у собі міський топос, будується як траєкторія переміщення героя (ліричного суб'єкта) крізь локуси, які можуть ставати ідейно-тематичним втіленням топосу міста і, навпаки, ставати контрастним фоном до топосу із втіленням просторової унікальності, неповторності певного «місця» (інтенсивний аспект).

Топос міста презентується як неосяжний (зовнішній, розімкнений) власне простір самого міста із відображенням явищ локального і глобального міського способу буття (місто, населений пункт). Конкретний простір у структурі топосу має обмежений (внутрішній, замкнений) характер і прив'язує героя до своєї неповторної

атрибутики – це локус міста, що наділений ознаками емотивного відчуття цього місця героєм (ліричним суб'єктом). Топос і локус розмежовані законом суворої ієрархії як глобальний простір (де вирішується доля багатьох людей, історія, протікає життя самого міста як суспільно-цивілізаційного організму) і локальний (де розгортається глибоке життя героя, події крізь призму «місця»). Під локусом також розуміється будь-який уведений в художній текст автором навмисно чи підсвідомо простір, що має видимо / умовно окреслені межі території (вулиця, будинок, театр, кабінет, кімната, сад, парк, ганок тощо).

Рецепція локусу створюється за рахунок суб'єктивного бачення героєм (ліричним суб'єктом) конкретного місця у часовій ретроспекції з відсиланнями до буттєвого досвіду, пам'яті. Із організації іманентної структури локусів вибудовується топос міста, який відображає середовище міста як унікальний організм. Структура топосу визначається антропоцентричною направленістю крізь систему природно-архітектурних ландшафтів, пейзажів, інтер'єрів, які справляють специфічну емотивну інспірацію на героя (ліричного суб'єкта), сугестивно спроектовану крізь спогади, історію «місць». Особливістю інтерпретації топосу є тлумачення географічних знаків міста з дослідженням семантики локусів як етичних та естетичних домінант простору місця дії.

Локальною частиною топосу міста також є хронотоп, у якому простір і час згущується, стаючи художньо-зримим, а просторова структура хронотопу ніби вплітається у плин часу та історії крізь призму світу окремих локусів, які зосереджені в мікроструктурі самого хронотопу. Хронотоп не має свого розгортання поза антропоцентричною направленістю певних «місць» до героя (ліричного суб'єкта). Особливістю хронотопу є злиття міської атрибутики у точках простору (локуси), в яких розгортається життя персонажа, або за якими споглядає ліричний суб'єкт, де відбувається / відбувалась певна дія з огляду на часовий вимір простору.

Локус міста означає вузьку атрибутивно-определену дію у часі, а хронотоп поєднує ці локальні дії у одне структурне ціле у складі топосу міста. Локус міста означає конкретну і локальну, але

відмежовану функціональними полями до місця дію у часі, яка в окремих випадках може корелювати з хронотопом у просторовому діапазоні. Тому слухним стає бінарне поєднання термінів у поняття «локус-хронотоп», що означає сполучення локальних місць за дією і семантикою у єдине ціле та зумовлює їхнє злиття у один часово-просторовий континуум у складі семантичного ядра топосу міста. Однак зауважимо, що у дослідженні художнього простору міської (урбаністичної) літератури поняття «локус-хронотоп» і «хронотоп» міста є тотожними за значенням загалом та по відношенню до топосу. Крім того, поняття «локус-хронотоп» вживається нами з тією метою, аби логічно продемонструвати структурну залежність хронотопу від топосу міста (скажімо як малого і великого відрізка простору), оскільки хронотоп, як і топос, зосереджує локальний мікросвіт локусів, тому й він у просторовому вимірі підпорядковується топосу як його локальний елемент. Хронотоп – локальний структурований простір по відношенню до топосу (дефініція локусу) і є комплексним конструктором часопросторових локусів-психологем сенсу у їхній єдності (дефініція хронотопу).

Засоби моделювання міського топосу та локусів акумулюють певну інформацію, проектують минуле, теперішнє і майбутнє, продукують палімпсестовий міський текст. Символи ландшафту міста, архітектоніки складають своєрідний «текст міста», який має різні відсилання у свідомості героя (ліричного суб'єкта). На рівні міського тексту предметної реалізації часопросторові координати топосу, хронотопу і локусів перетинаються, утворюючи локально-темпоральний континуум тексту. Міський текст стає семіотичною презентацією просторових структур міста, які органічно вплітаються в іконічні коди зображуваної місцевості, ландшафту, пейзажу, інтер'єру тощо, тому міський текст стає мовою проектування взаємовідношень топосу, локусів і хронотопу. Простір міста (топос, хронотоп, локуси), кодифікований у тексті, розглядається на різних рівнях (географічно-територіальному, історико-соціальному, міфопоетичному, особистісно-психологічному, пейзажному, побутовому).

Таким чином, топос міста, хронотоп і локуси у художніх текстах складають контекст філософського, географічного та історико-культурного тлумачення. Топос і локус перебувають у семантико-логічних відношеннях цілого і частини, великого і малого, відкритого і замкненого простору міста, що знаходять предметну реалізацію крізь семіосферу міського тексту. Міський текст – це множинність смислів середовища міста, атрибутів, назв, який корелює з реальним / уявним часово-просторовим континуумом художнього твору як предметна мова відтворення цього простору. Топос міста і локуси нашаровуються історично, відображають особистісно та соціально значущі події, акумулюють культурний досвід міського способу буття, моделі поведінки і характер героїв, стаючи мовою для вираження непросторових відношень. Зокрема, дослідження топіки міста у художньому творі являє собою особливий розгляд міста у тексті як системи взаємодії різних локусів крізь тло хронотопу, що пов’язує час і конкретне місце в одне ціле. Топос виникає як схема на певній території, що бере свій початок від історії освоєння ландшафту міста до формування архітектоніки середовища і локалізації у ньому життя героїв.

Визначені дефініції і взаємозв’язки категорій топосу, хронотопу, локусів у міському тексті склали необхідну теоретико-методологічну основу для ґрунтового дослідження топосу міста у поетичних і прозових творах Т. Шевченка. Отже, перспективи наступних розвідок полягатимуть у розгляді художньої структури топосу міста творів Т. Шевченка.

Література

1. Анциферов Н.П. Душа Петербурга. Петербург Достоевского. Петербург Пушкина. Санкт-Петербург: Лениздат, 1991. 335 с.
2. Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма. Опыт комплексного подхода. Ленинград: Сеятель, 1926. 151 с.
3. Артеменко А. Онтологія топосу. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія». 2014. Вип. 15. С. 84–87.

4. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва: Художественная литература, 1975. 504 с.
5. Бибик С.П. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання. Харків: Фоліо, 2006. 623 с.
6. Богданова О. Топографічний образ міста у прозі М. Хвильового та романі «Берлін. Александерплатц» А. Дьобліна. Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія «Іноземна філологія». 2014. Вип. 126. Ч. 1. С. 28–34.
7. Боронь О. Поетика простору в творчості Тараса Шевченка: Монографія. Київ: Агентство «Україна», 2005. 152 с.
8. Булгакова А.А. Топика в литературном процессе: пособие. Гродно: ГрГУ, 2008. 107 с.
9. Булгакова А.А. Топос мир в романе Брета Истона Эллиса «Гламорама». Антропологические сдвиги переломных эпох и их отражение в литературе. В 2 ч. Ч. 2: сб. науч. ст. / УО «Гродненский гос. ун-т им. Я.Купалы». Гродно: ГрГУ им. Я. Купалы, 2014. С.87–95. URL: <http://www.elib.grsu.by/doc/10292>
10. Бютор М. Роман как исследование. Москва: Изд-во МГУ, 2000. 208 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
12. Вихор І.В. Поетичний топос міста та його тематичні різновиди. *Studia methodologica*. 2011. Вип. 31. С. 140–144.
13. Гольдин П.З. Топонимика, локус и топос малых улиц в парадигме семиотики. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Вып. № 11. Ч. 2. Тамбов: Грамота, 2012. С. 66–69.
14. Ігнат'єва С.Є. Топоси й локуси як складники щоденникової моделі. Психолінгвістика. Психологія. Мовознавство. Соціальні комунікації: зб. наук. праць. Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». 2015. Вип. 17. С. 176–183.
15. Кадырова Н.С. Семантическое ядро концепта «Город» в романе М. Булгакова «Белая гвардия». Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение». 2012. Вип. 64. № 6. С. 77–79.
16. Калиняк М. Урбаністична топоніміка Франкової прози: трансформація реального топосу в художній. Українське літературознавство. 2014. Вип. 78. С. 69–76.

17. Карповець М.В. Місто як світ людського буття: філософсько-антропологічний аналіз: дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.04. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2013. 224 с.
18. Каширина С.В. Роль художественного пространства в постижении литературного текста. Вестник Оренбургского государственного пед. университета. 2006. № 9. Ч. 1. С. 180–185.
19. Козмин В.Ю. «Тот уголок земли» (Локус Михайловского в поэтическом творчестве А. С. Пушкина). Михайловская пушкиниана. Москва: ООО «Руди-Н-КОМ», 2001. Выпуск 16. 240 с.
20. Копистянська Н.Х. Час і простір у мистецтві слова: монографія. Львів: ПАІС, 2012. 344с.
21. Кухаренко В.А. Интерпретация текста: уч. пос. для студ. по спец. № 2103 «Иностр. яз.». Москва: Просвещение, 1988. 192 с.
22. Левицький В. Між містом розбійників і містом святих: текстуалізація Києва у творчості Тараса Шевченка. Філологічні семінари. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. 2013. Вип. 16. С. 210–216.
23. Линч К. Образ города. Москва: Стройиздат, 1982. 328 с.
24. Ловчинский Н.А. Образы пространства в современной русской постмодернистской поэзии: дисс. ... к. филол. наук: спец. 10.01.01. Волгоград, 2010. 208 с.
25. Лотман Ю.М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. Москва: Просвещение, 1988. 352 с.
26. Лотман Ю.М. Избранные статьи: в 3 т. Таллин: Александра, 1992. Т. 1. Статьи по семиотике и типологии культуры. 478 с.
27. Лотман Ю.М. Семиосфера. Санкт-Петербург: «Искусство– СПб», 2000. 704 с.
28. Лотман Ю.М. Статьи по семиотике культуры и искусства. Санкт-Петербург: Академический проект, 2002. 544 с.
29. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. Об искусстве. Санкт-Петербург: «Искусство – СПб», 1998. С. 14 – 285.
30. Михайлова А.Ю. Город в системе художественно-эстетических ценностей Э.Т.А. Гофмана-новелиста: автореф. дисс. ...к. филол. наук: спец. 10.01.03. Нижний Новгород, 2012. 17 с.
31. Назарець В.М. Топос міста в поезії Бертольда Брехта. Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. 2013. Вип. 4. С. 164–167.
32. Неклюдов С.Ю. К вопросу о связи пространственно-временных отношений сюжетной структурой в русской былине. Тез. докл. во II Летней

- школе по вторичным моделирующим системам, 16 – 26 авг. Тарту, 1966. С. 41–45.
33. Океанский В.П. Локус Идиота: введение в культурофонию равнины. Роман Достоевского «Идиот»: Раздумья, проблемы. Межвуз. сб. науч. трудов. Иваново, Ивановский гос. ун-т, 1999. С. 179–200.
 34. Пилипюк Л.А. Реально-топографічний простір у творчості Оноре де Бальзака. Наукові записки Бердянського держ. пед. ун-ту. Серія «Філологічні науки». 2015. Вип. 5. С. 363–374.
 35. Прокофьева А.Г. Анализ художественного произведения в аспекте его пространственных характеристик: Монография. Оренбург: Издательство ОГПУ, 2000. 160 с.
 36. Прокофьева В. Категория пространство в художественном преломлении: локусы и топосы. Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. 2005. № 11. С.87–94.
 37. Субботина Т.В. Локус, топос, урбоним, микротопоним: к вопросу о содержании пространственных понятий. Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение». 2011. Вып. 57. № 24. С. 111–113.
 38. Топоров В. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического. Москва : Прогресс; Культура, 1995. 624 с.
 39. Топоров В. Пространство и текст. Текст: семантика и структура. Москва : Наука, 1983. С. 227–284.
 40. Туркина В.Г. Город как «топос». Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «Философия. Социология. Право». 2009. Вып. № 7. Т. 57. С. 73–79.
 41. Філософський енциклопедичний словник. Київ: НАН України; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; Абрис, 2002. 742 с.
 42. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. Москва: Наука, 1991. 456 с.
 43. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Москва: Мысль, 1998. Т. 2: Всемирно-исторические перспективы. 606 с.
 44. Штейнбук Ф. Прологомени до студій тілесної топосфери. Теоретична і дидактична філологія: Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький: ПХ ДПУ, 2014. Випуск 18. С. 286–294.

Анотація

Д. Ю. Боклах. Дефініції і взаємозв'язок категорій топосу, хронотопу, локусів міста та їх предметна реалізація у міському тексті художнього твору

Стаття містить розгляд просторових категорій топосу, локусів, хронотопу міста у структурі міського тексту. З'ясовано, що у міському тексті ієрархію складають просторові категорії у такому порядку: топос – хронотоп – локус. Топос міста – це значний просторовий континуум по відношенню до локусу і хронотопу міста, який окреслює тло розгортання достатньо широкої дії у часово-просторових рамках художнього твору. Хронотоп міста стає локальним елементом топосу міста, втілюючи ширше тло часово-просторових відношень на відміну від локусу, що складає переважно одне вузьке семантичне часово-просторове ядро будь-якого конкретного атрибуту міста. Хронотоп складає мікроструктуру з локусів і малих просторових образів, що стають його увиразниками. Локус міста означає локально опрідметнену дію у часі, яка обмежена функціональними полями. Простежуємо в окремих випадках тісне співвідношення локусу і хронотопу міста у художньому творі, оскільки обидва поняття позначають гранично обмежений простір у часі і є компонентами топосу. Закономірним виявляється бінарне злиття термінів у поняття «локус-хронотоп» художнього простору, що означає поєднання локальних місць за дією і семантикою в один часово-просторовий континуум у складі семантичного ядра топосу. У статті досліджено, що міський текст стає домінантним репрезентантом відтворення простору міста, і теоретично визначено структурно-семантичні особливості функціонування топосу, локусів, хронотопу міста у художньому творі.

Ключові слова: простір міста, топос міста, локус міста, хронотоп міста, міський текст.

Аннотация

Д. Ю. Боклах. Дефиниции и взаимосвязь категорий топоса, хронотопа, локусов города и их предметная реализация в городском тексте художественного произведения

Статья содержит рассмотрение пространственных категорий топоса, локусов, хронотопа города в структуре городского текста. Установлено, что в городском тексте иерархию составляют пространственные категории в следующем порядке: топос – хронотоп – локус. Топос города – это значительный пространственный континуум по отношению к локусу и

хронотопу города, который определяет фон развертывания достаточно широкого действия в пространственно-временных рамках художественного произведения. Хронотоп города становится локальным элементом топоса города, воплощая более широкий фон временно-пространственных отношений в отличие от локуса, состоящего преимущественно из одного узкого семантического пространственно-временного ядра конкретного атрибута города. Хронотоп составляет микроструктуру из локусов и малых пространственных образов, которые становятся его выразителями. Локус города означает локально опредмеченное действие во времени, которое ограничено функциональными полями. Прослеживается в некоторых случаях тесное соотношение локуса и хронотопа города в художественном произведении, поскольку оба понятия обозначают предельно ограниченное пространство во времени и являются компонентами топоса. Закономерным оказывается бинарное слияние понятий в «локус-хронотоп» художественного пространства, что означает сочетание локальных мест по действию и семантикой в один пространственно-временной континуум в составе семантического ядра топоса. В статье выяснено, что городской текст становится доминантным представлением воспроизведения пространства города, и теоретически определено структурно-семантические особенности функционирования топоса, локусов, хронотопа города в художественном произведении.

Ключевые слова: пространство города, топос города, локус города, хронотоп города, городской текст.

Summary

D.Yu. Boklakh. Definitions and interconnection of categories of topos, chronotope, locuses of the city and their subject implementation in the city text of the work of art

The article contains a review of spatial categories of the topos, locuses, chronotope of the city in the structure of the city text. It is found that in the city text, a hierarchy is constructed by spatial categories in following order: topos – chronotope – locus. The topos of the city is a significant spatial continuum in relation to the locus and chronotope of the city that outlines the background of the development of a sufficiently broad activity in a temporal-spatial framework of the work of art. The chronotope of the city becomes a local element of the topos of city that embodies wider background of temporal-spatial relations in contrast to the locus, which is primarily one narrow semantic temporal-spatial

kernel of one specific attribute of the city. The chronotope is the microstructure made of locuses and small spatial images, which become its expressers. Locus is locally subjectified action in time, which is limited to functional fields. The close interconnection of the locus and chronotope of the city in work of art is traceable in some cases, because both concepts refer to the very limited space in time and are components of the topos. Legitimate is binary merging of the terms in the concept of “locus-chronotope” of the art space, which means a combination of local places by action and semantics into a single temporal-spatial continuum in the composition of the semantic kernel of the topos. In the article it is discovered that city text becomes the dominant representative of the presentation of city space. Also, structural and semantic peculiarities of functioning of the topos, locus, chronotope of the city in the work of art are theoretically defined in the article.

Keywords: city space, city topos, locus of the city, city chronotope, city text.

Інформація про автора

Боклах Дмитро Юрійович – здобувач кафедри української літератури ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»; пл. Голя, 1, м. Старобільськ, 92703, Україна; <http://orcid.org/0000-0002-0691-7034>